

Các hiện tượng tôn giáo mới ở Việt Nam hiện nay

Bùi Thị Thủy *

Tóm tắt: Bài viết phân tích nguyên nhân xuất hiện của các hiện tượng tôn giáo mới ở Việt Nam trong những năm gần đây: mặt trái của nền kinh tế thị trường, sự bất ổn về kinh tế và chính trị, sự phân tầng trong xã hội, sự khó khăn về kinh tế, mặt trái của sự phát triển về khoa học - kỹ thuật và xu thế toàn cầu hóa, tính chất của hiện tượng tôn giáo mới (HTTGM) trong việc nâng đỡ con người về cuộc sống tâm linh.

Từ khóa: Tôn giáo; tôn giáo mới; hiện tượng tôn giáo mới.

1. Mở đầu

Khi nghiên cứu tôn giáo, chúng ta cần nghiên cứu những tác động của tôn giáo lên đời sống xã hội và những tác động của hoàn cảnh xã hội đến tôn giáo. Tôn giáo là một hình thái ý thức xã hội ra đời trong những điều kiện kinh tế - xã hội nhất định. Các nhà triết học mác-xít khẳng định rằng, nguồn gốc đầu tiên của tôn giáo là sự bất lực của con người trước sức mạnh của tự nhiên, của các thế lực xã hội và trình độ nhận thức hạn chế của con người. Xét cho đến cùng, nguyên nhân về sự hạn chế của nhận thức cũng là hệ quả tất yếu của những điều kiện kinh tế - xã hội nhất định. Tôn giáo là một hiện tượng phức tạp trong đời sống của con người. Bản thân tôn giáo là sự phản ánh tính phức tạp trong đời sống xã hội. Không tôn giáo nào lại không thỏa mãn các nhu cầu nào đó của con người. Các tôn giáo luôn làm cho con người được thỏa mãn, được hạnh phúc trong niềm tin thiêng liêng của mình vào các Đấng tối cao. Tôn giáo có sức hấp dẫn kỳ lạ đối với các tín đồ, tôn giáo khiến tín đồ của mình phục tùng một cách tự giác, tuyệt đối, vô điều kiện.

Nhiều người cho rằng, sợi dây liên kết chặt chẽ giữa tín đồ với Đấng tối cao, với các tổ chức Giáo hội, với các giáo lý, giáo luật, tôn giáo sẽ làm cho tôn giáo tồn tại vĩnh viễn. Theo quan điểm mác-xít thì không phải như vậy, trong lịch sử đã có lúc con người không có tôn giáo; trong tương lai, sẽ có lúc con người không cần đến tôn giáo. Ở Việt Nam trong những năm gần đây xuất hiện nhiều hiện tượng tôn giáo mới. HTTGM xuất hiện trong khoảng nửa thế kỷ nay (từ khoảng những năm 60 của thế kỷ XX), là một hiện tượng phổ biến ở khắp mọi nơi trên thế giới, từ những nền văn minh phát triển đến những đất nước nghèo đói và bệnh tật. Theo kết quả của Hội thảo *Chủ nghĩa hậu hiện đại và phong trào tôn giáo mới ở Việt Nam và trên thế giới*, hiện nay trên thế giới có khoảng 20.000 HTTGM; ở Việt Nam, hiện có 60 tên gọi cho hơn 50 HTTGM, xuất hiện ở hầu khắp các tỉnh trên cả nước, tập trung ở vùng Đồng bằng Sông Hồng (đặc biệt ở các tỉnh

---

(*) Thạc sĩ, Trường Đại học Sư phạm Hà Nội.
ĐT: 0979929828. Email: hoangkhanhthuy@gmail.com.

và thành phố như Hà Nội, Hải Dương, Vĩnh Phúc, Hải Phòng,...).

2. Nguyên nhân của những hiện tượng tôn giáo mới ở Việt Nam

Thứ nhất, mặt trái của nền kinh tế thị trường

Điều kiện này đã ảnh hưởng đến tất cả các mặt của đời sống xã hội. Quan hệ cung - cầu của nền kinh tế thị trường đã ảnh hưởng đến nhiều lĩnh vực xã hội. Tâm linh cũng là một nhu cầu của xã hội. Người ta đã mang tư duy kinh tế vào lĩnh vực tâm linh. Nếu trước kia, đáp ứng nhu cầu tâm linh chỉ đơn thuần để phục vụ tâm linh, thì ngày nay đáp ứng nhu cầu tâm linh có thể mang lại cả lợi ích kinh tế, thậm chí là lợi ích chính trị. Trong thế giới ngảm của đời sống tâm linh, người ta thấy xuất hiện cụm từ “thị trường tâm linh, tôn giáo”⁽¹⁾. Khi có thị trường tôn giáo thì có cạnh tranh, có kinh doanh niềm tin tôn giáo. Các tôn giáo muốn thu hút đông tín đồ tham gia, muốn giữ chân các tín đồ, thậm chí giành giật các tín đồ theo niềm tin của mình thì phải không ngừng làm mới giáo lý cũng như hình thức tổ chức sinh hoạt. Chính từ đây, một số HTTGM đã ra đời. Tính chất “bình mới rượu cũ” là khá phổ biến với các HTTGM. Ví dụ, Cơ Đốc Phục Lâm, Nhân chứng Jehovah,... có giáo lý căn bản Kitô; Đạo Hà Môn, tín ngưỡng Dương Văn Minh cũng có gốc gác Kitô; Nhất Quán Đạo là sự pha trộn giữa Phật giáo, Đạo giáo và Nho giáo; Long Hoa Di Lặc và Thanh Hải Vô Thượng Sư đều lấy những giáo lý cũng như hình mẫu của Phật giáo; Đạo Cô Non, Ngọc Phật Hồ Chí Minh, hay Đạo Bác Hồ có những sự vay mượn phần lớn từ tín ngưỡng thờ Mẫu và tín ngưỡng Thờ cúng tổ tiên,...

Thứ hai, sự bất ổn về kinh tế và chính trị

Các cuộc khủng hoảng kinh tế, khủng hoảng chính trị đã làm cho nhiều người rơi vào tình trạng quẫn bách, tuyệt vọng. Sự khủng hoảng trong đời sống hiện thực dẫn đến sự khủng hoảng trong đời sống tinh thần, dẫn đến những “khoảng trống tâm linh”⁽²⁾. HTTGM ra đời và tồn tại để lấp đầy khoảng trống đó. Chiến tranh thế giới lần thứ nhất (1914 - 1918) là một bước ngoặt lớn của lịch sử nhân loại, sự đứt gãy lớn về văn hóa, sự hụt hẫng, khủng hoảng niềm tin. Đó chính là nguyên nhân cho sự ra đời của Nhân chứng Jehovah, một tôn giáo khởi sinh ở Mỹ và hiện nay đã có mặt ở hầu khắp các nơi trên thế giới, trong đó có Việt Nam. Khủng hoảng kinh tế tài chính thế giới năm 2008 làm ảnh hưởng đến tất cả các lĩnh vực của đời sống xã hội; kéo theo cuộc khủng hoảng về nợ công, sự đổ vỡ của các cường quốc kinh tế trên thế giới, nguy cơ vỡ nợ công luôn rình rập các chính phủ. Chính sự bất ổn này làm ảnh hưởng đến tâm lý muốn cầu một sự bình an nơi các HTTGM.

Thứ ba, sự phân tầng trong xã hội

Xã hội loài người nói chung đang phát triển, nhưng mặt trái của nó là sự phân hóa giàu và nghèo gia tăng. Trong khi đó từ

⁽¹⁾ Đề cập về “thị trường tôn giáo”, khi nghiên cứu chuyên biệt đời sống tôn giáo ở Trung Quốc, Dương Phương Cương có bài viết “Thị trường ba màu sắc của tôn giáo Trung Quốc”. Tác giả cho rằng có ba thị trường tôn giáo: “thị trường đỏ” gồm các tổ chức, cá nhân hợp pháp; “Thị trường đen” là những cộng đồng tôn giáo, tổ chức hoạt động trong tư thế hầm trú, bí mật, bất hợp pháp; “Thị trường xám” là thị trường tôn giáo có tính cách mập mờ, nửa hợp pháp, nửa bất hợp pháp.

⁽²⁾ Trương Văn Chung (Chủ biên) (2014), *Chủ nghĩa hậu hiện đại và phong trào tôn giáo mới ở Việt Nam và trên thế giới*, Nxb Đại học Quốc gia, Tp. Hồ Chí Minh, tr.246.

trước đến nay, tôn giáo không phân biệt giàu - nghèo, sang - hèn; với tôn giáo con người chỉ là có đức tin hay không có đức tin. Tất cả các tôn giáo đều hướng đến sự bình đẳng. Mọi tín đồ đều bình đẳng trước Chúa, Phật hay Thánh Ala. Trong điều kiện hiện nay, hình như chúng ta thấy, người giàu có tôn giáo của người giàu, người nghèo có tôn giáo của người nghèo. Thực chất, điều này xuất phát không phải là sự phân tầng xã hội mà chính bởi sự khác nhau về điều kiện kinh tế - chính trị. Nhiều người nghèo ở những vùng hẻo lánh, vùng miền núi không thể tiếp tục duy trì tín ngưỡng dân gian (bởi họ không có điều kiện về thờ cúng cũng như thực hành nghi lễ). Điều này thể hiện rõ trong các đồng bào dân tộc thiểu số ở các tỉnh phía Bắc hay các tỉnh Tây Nguyên. Họ rất sợ mỗi dịp năm mới, hay dịp giỗ, đám ma, đám cưới. Những tốn kém về mặt kinh tế, rườm rà về mặt thủ tục không cho phép họ theo đuổi niềm tin truyền thống (ví dụ, với người H'Mông, khi có giỗ phải làm thịt rất nhiều gà, lợn, hay với người Thái, năm mới bắt buộc gia đình nhà nào cũng phải có thủ lợn,...). Trong khi đó, một số HTTGM lại có thể khắc phục rất tốt những nhược điểm đó. Những người chồng theo Tin Lành, Nhân Chứng Jehovah chăm chỉ làm ăn, không đánh đập vợ con, không mắc các tệ nạn xã hội (rượu chè, trai gái, nghiện hút...). Hơn nữa, sự thờ phụng cũng vô cùng giản đơn và không tốn kém về tiền của cũng như thời gian trong điều kiện còn thiếu thốn, khó khăn của đại đa số bà con dân tộc. Đó là những lời mời gọi hấp dẫn các tín đồ tìm đến với các HTTGM. Sự khước từ, sự quay lưng lại với những tín

ngưỡng truyền thống xuất phát chính từ sự khó khăn về kinh tế.

Thứ tư, khó khăn về kinh tế

HTTGM là cứu cánh cho rất nhiều người bị bệnh hiểm nghèo. Xã hội càng phát triển, nhiều căn bệnh của con người được đẩy lùi, nhưng nhiều căn bệnh khác lại xuất hiện, nguy hiểm hơn và chữa trị tốn kém hơn. Xã hội bất bình đẳng đối với các căn bệnh. Những thuật ngữ “bệnh của nhà giàu”, “bệnh của người giàu” đã thể hiện những điều đó. Bên cạnh những người sẵn sàng bỏ ra hàng tỷ đồng để chữa những căn bệnh hiểm nghèo thì những người nghèo lấy đâu ra tiền để chữa trị. Và để nuôi hy vọng chữa trị được bệnh, người ta tìm đến những cách không tốn kém và cũng chẳng giống ai, miễn nuôi hy vọng. Chẳng hạn, người ta tìm đến với Long Hoa Di Lặc bởi nó có một phương thuốc chữa bách bệnh, người ta chỉ cần để chai nước lên bàn thờ, rồi tính bao nhiêu ngày (khoảng trăm ngày) thì nó trở thành thuốc chữa bệnh. Hay với đạo Cô Non thì nhanh hơn, không phải chờ đợi mấy tháng, chỉ cần cô làm lễ, làm phép thế là người ta đã chữa được khỏi bệnh. Phương pháp này cũng gần giống với Ngọc Phật Hồ Chí Minh, hay Đạo Bác Hồ khởi phát từ Cô Điền ở Ứng Hòa. Người bệnh cũng chỉ cần lấy chai nước mà cô vừa làm lễ uống thì có thể khỏe mạnh, lành bệnh. Hoặc có một số giáo phái lại dùng các loại lá cây tổng hợp thành phương thuốc,... Có thể thấy, chữa bệnh là một nhu cầu của người nghèo. Với những căn bệnh vô phương cứu chữa thì các HTTGM đã trở thành niềm hy vọng, chỗ cứu cánh cho người bệnh nghèo. Khi có một trường hợp

mà vì một lý do nào đó bệnh được khỏi (thường thì những bệnh nhân này họ hay “vái tứ phương” bằng nhiều cách chữa bệnh Đông - Tây y kết hợp) thì tiếng tăm của phương pháp điều trị cũng như hiện tượng tôn giáo đó sẽ được truyền đi rất nhanh trong dân chúng, theo kiểu “tiếng lành đồn xa”. Như vậy, HTTGM mang đến cho con người những sức mạnh mới. Anto Cheranthurthy ở Viện Triết học Ấn Độ cho rằng: “Sự từ bỏ các hình thức tôn giáo truyền thống không phải là sự từ bỏ tôn giáo, mà ngược lại là một sự tìm kiếm tôn giáo mạnh mẽ hơn”⁽³⁾.

Thứ năm, mặt trái của sự phát triển về khoa học - kỹ thuật và xu thế toàn cầu hóa

Sự phát triển của khoa học - kỹ thuật mang lại lợi ích to lớn cho con người. Chính nhờ khoa học - kỹ thuật nên con người giải phóng được rất nhiều năng lượng cả về thể xác lẫn tinh thần. Nhờ có những tiến bộ về khoa học - kỹ thuật, con người đã biến rất nhiều ước mơ của mình trở thành sự thật (con người có thể sinh sống trên khoảng không vũ trụ, có thể sống dưới đáy đại dương đến cả 60 ngày; người ta có thể trao đổi thông tin và hình ảnh một cách nhanh chóng, trực tiếp qua các ứng dụng Face book, Sky, Hanguots, tweeter,...). Sự phát triển của khoa học - kỹ thuật cũng tạo thuận lợi cho các hiện tượng tôn giáo mới nhanh chóng phát tán đi những hình ảnh cũng như sự mời gọi tham gia một cách hữu ích. Trên các trang công nghệ thông tin, tin đồ còn được tự do trao đổi nhu cầu về tình cảm, những kinh nghiệm cũng như lòng thành kính đối với các vị thần chủ. Đó là một hình thức quảng bá mang lại hiệu quả cao trong cách thức truyền đạo mới.

Xu hướng toàn cầu hóa tạo điều kiện thúc đẩy nhanh sự ra đời của các tôn giáo mới. Toàn cầu hóa là xu hướng tất yếu của thời hiện đại. Chính xu hướng này làm thay đổi quan điểm chính trị cũng như thái độ của các nhà nước. Các nhà nước đã đa phương hóa các hình thức, nội dung hợp tác, trong đó có hợp tác về văn hóa. Tôn giáo đã theo văn hóa du nhập từ nước này sang nước khác. Hình thức du nhập này rất phong phú, lúc bắt đầu đôi khi chỉ đơn giản là phim ảnh, thời trang, võ thuật hay ẩm thực, chữa bệnh,... Việc truyền giáo ở nhiều trường hợp được thực hiện qua các sinh hoạt như câu lạc bộ.

Thứ sáu, tính chất của HTTGM trong việc nâng đỡ con người về cuộc sống tâm linh

HTTGM đã giải phóng con người trong việc tuân thủ những luật lệ, những điều kiêng kị trong các tôn giáo truyền thống. Trước sức mạnh của tự nhiên, con người cảm thấy mình nhỏ bé, bị mất hết mọi quyền năng, lệ thuộc vào sức mạnh bên ngoài; họ quên đi sức mạnh nội tại của bản thân. Các HTTGM tập trung khai thác sức mạnh của bản thân, mà đặc biệt từ chính đời sống tâm linh của họ. Một HTTGM với tên gọi Scientology (Khoa học luận) cho rằng: “Đấng tối thượng chính là động lực thứ tám trong tám động lực của con người trong đời sống. Yếu tố động lực thứ tám chỉ có thể biết bằng việc đưa động lực thứ bảy - tinh thần đến điểm cực đại, khi đó con người sẽ thấy được Đấng tối thượng này như một động lực thúc đẩy năng lượng, hành động của mình để vô tận có thể làm được mọi việc”⁽⁴⁾. Như vậy, với HTTGM này, con người không phải

⁽³⁾ *Sđd*, tr.153.

lệ thuộc vào sức mạnh của lực lượng thần thánh bên ngoài, sức mạnh ấy có sẵn trong con người, điều quan trọng là phải khơi được sức mạnh của nó lên.

Cũng gần giống với HTTGM Scientology, Phong trào Nghệ thuật sống do Sree Ravi Sankar khơi xướng tuyên bố thiết lập một trật tự thế giới mà các cá nhân có thể giải thoát khỏi tinh thần căng thẳng, sợ hãi và giận dữ để sống một cuộc sống thanh bình và cao quý bằng cách tham dự các khóa học khác nhau của giáo phái này. Chương trình của khoa học bao gồm các phần: nhận thức về gia đình; y tế, sức khỏe cá nhân, y tế xã hội và y tế toàn cầu; vệ sinh; giá trị con người; sự hòa hợp. Những điều này, theo Sree Ravi Sankar, sẽ làm giảm dukka (sự khổ) trong cuộc sống của con người. Một số hình thức như Thiền hay Yoga cũng chính là khai thác sức mạnh trong chính con người. Hay sự xuất hiện của một số giáo phái ở Việt Nam trong những năm trước đây (đạo Chân Không hay Lưu Văn Ty,...) cũng tin tưởng vào sức mạnh, khả năng của con người. Robert N. Bellah khi nghiên cứu về tôn giáo trong thập niên 60 của thế kỷ XX cũng đã từng nói đến điều đó như một đặc trưng của thời đại và là sự biến đổi trong hình thức giữa tôn giáo truyền thống và tôn giáo mới: “Tôn giáo lịch sử phát hiện ra cái tôi, tôn giáo cận đại tìm ra nền tảng trong đó chấp nhận cái tôi trong tất cả sự mập mờ mang tính thực nghiệm của nó, tôn giáo hiện đại bắt đầu hiểu những luật lệ về sự tồn tại của riêng cái tôi và cũng giúp con người tự chịu trách nhiệm về số phận của mình”⁽⁵⁾. Sự trỗi dậy của cái tôi chính là sự ý thức về khả năng sức mạnh tiềm ẩn của con người, cái con người cá thể lúc ấy

muốn chấm dứt sự phụ thuộc vào sức mạnh bên ngoài - Chúa, Alla,... để tìm cách khôi phục chính sức mạnh của bản thân - sức mạnh của cái tôi tâm linh.

Mặt khác của sự trỗi dậy cái tôi tâm linh, cái tôi cá nhân là xu thế dân chủ trong tôn giáo. Ở đó con người cá nhân có nhu cầu được khẳng định, nhu cầu này được đáp ứng ở các HTTGM (các tôn giáo truyền thống không đáp ứng được). Một bộ phận rất lớn tín đồ trong các tôn giáo truyền thống bị bỏ quên hoặc không được chú trọng (như phụ nữ, trẻ em có sự bất bình đẳng trong các quyền được tham gia vào tổ chức giáo hội...). Họ cảm thấy có sự bất công, và chính từ đó đã nảy sinh những tôn giáo mới nhằm hướng đến những “thân phận đã bị lãng quên” như giáo phái Momon, hay Black Spiritualist Church ở Mỹ,... Sự bình đẳng, hoặc chí ít được coi như bình đẳng là cứu cánh và cũng là ưu điểm vượt trội để các HTTGM thu hút, lôi kéo các tín đồ đi theo. Tuy nhiên, chúng ta cũng thấy được tính hai mặt của đặc điểm này. Chính một số giáo chủ cũng như một số tín đồ đã lợi dụng tính dân chủ của các tôn giáo cũng như chính sách của Đảng và Nhà nước về tôn giáo để lồng ghép vào đó những mục đích chính trị như kích động tín đồ tham gia chống chính quyền, nói xấu, bôi nhọ người khác,... Chính điều này đã làm nên chất “nóng” của các HTTGM trong đời sống xã hội. Bằng chứng là, một số điểm nóng về tôn giáo của Việt Nam trong những năm vừa qua ít nhiều đều liên quan

---

⁽⁴⁾ *Sđd*, tr.193.

⁽⁵⁾ Hội Khoa học Lịch sử Việt Nam (2006), *Những vấn đề nhân học tôn giáo*, Nxb Đà Nẵng, Đà Nẵng, tr.303.

đến HTTGM. Tổ chức Tin Lành Đèga câu kết với bọn phản động FULRO hoạt động chống phá chính quyền ở Tây Nguyên; sự kiện Mừng Nhé - Điện Biên xảy ra vào tháng 5 năm 2011 với việc tuyên truyền, kích động bà con tín đồ của bọn xấu gây mất ổn định trật tự vùng biên Tây Bắc. Trước tình hình phức tạp về tôn giáo ở Việt Nam, để đảm bảo cho hoạt động tín ngưỡng tôn giáo, đáp ứng nhu cầu tự do tín ngưỡng tôn giáo của nhân dân, trong Báo cáo Chính trị của Ban Chấp hành Trung ương khóa XI, Đảng ta chỉ rõ: “Tiếp tục hoàn thiện chính sách pháp luật về tín ngưỡng, tôn giáo phù hợp với quan điểm của Đảng. Phát huy những giá trị đạo đức, văn hóa tốt đẹp của các tôn giáo; động viên các tổ chức tôn giáo, chức sắc, tín đồ sống tốt đời, đẹp đạo, tham gia đóng góp tích cực cho công cuộc xây dựng và bảo vệ Tổ quốc. Quan tâm và tạo điều kiện cho các tổ chức tôn giáo sinh hoạt theo hiến chương, điều lệ của tổ chức tôn giáo đã được Nhà nước công nhận, đúng quy định của pháp luật. Đồng thời chủ động phòng ngừa, kiên quyết đấu tranh với những hành vi lợi dụng tín ngưỡng, tôn giáo để mê hoặc, chia rẽ, phá hoại khối đại đoàn kết dân tộc”⁽⁶⁾.

3. Kết luận

HTTGM do đáp ứng những nhu cầu mới của một bộ phận người trong những giai đoạn lịch sử nhất định vẫn tiếp tục nảy sinh trong xã hội loài người nói chung cũng như ở xã hội Việt Nam nói riêng. HTTGM phản ánh những khoảng trống trong lòng xã hội và đó cũng là những “khoảng trống tâm linh” cần được bù đắp ở con người. Lev Tolstoi đã rất đúng khi nhận định: “Tôn giáo không phải là niềm

tin được xác lập một lần là xong vào những sự kiện siêu nhiên được cho là đã xảy ra vào một lúc nào đó, và vào tính thiết yếu của những nghi lễ và nguyện cầu nhất định, và cũng không phải như các nhà khoa học nghĩ, là tàn dư của mê tín dị đoan thời cổ xưa ngu tối đã không còn ý nghĩa và tác dụng gì trong thời đại ngày nay, tôn giáo là thái độ, được xác lập một cách phù hợp với lí trí và với tri thức hiện đại của con người”. Bức tranh muôn màu của các HTTGM ở Việt Nam hiện nay đã phần nào phản ánh đúng thực tại xã hội mà từ đó khởi phát các dòng TGM.

Tài liệu tham khảo

1. Đảng Cộng sản Việt Nam (2011), *Văn kiện Đại hội đại biểu toàn quốc lần thứ XI*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội.
2. Đỗ Quang Hưng (2011), “Mối quan hệ giữa tín ngưỡng và hiện tượng tôn giáo mới: mấy vấn đề lý thuyết và thực tiễn”, Tạp chí *Nghiên cứu Tôn giáo*, số 3, 4.
3. Đỗ Quang Hưng (2014), *Nhà nước, Pháp luật và Tôn giáo*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội.
4. Lê Công Sự (2013), “Lev Tolstoi và quan niệm của ông về tôn giáo”, Tạp chí *Nghiên cứu Tôn giáo*, số 116.
5. Trương Văn Chung (Chủ biên) (2014), *Chủ nghĩa hậu hiện đại và phong trào tôn giáo mới ở Việt Nam và trên thế giới*, Nxb Đại học Quốc gia Tp. Hồ Chí Minh.
6. Đặng Nghiêm Vạn (2001), *Lý luận về tôn giáo và tình hình tôn giáo ở Việt Nam*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội.

⁽⁶⁾ Đảng Cộng sản Việt Nam (2011), *Văn kiện Đại hội đại biểu toàn quốc lần thứ XI*, Nxb Chính trị quốc gia, Hà Nội, tr.245.

